

Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi i 1700- og 1800-tallet

Trine Locht Elkjær

Fortid og Nutid december 2001, s. 251-272

Indtil slutningen af 1900-tallet havde alle danske købstæder med en enkelt undtagelse markjorder, hvor byens indbyggere med udgangspunkt i gårdene i byen drev landbrug ved siden af de egentlige byerhverv: handel og håndværk. Med de tre østjyske købstæder Århus, Randers og Skanderborg som eksempel behandler artiklens forfatter spørgsmål som hartkorn og befolkningstal, agerbrug og husdyrhold, ejendomsforhold og fællesskab. Det påvises, at købstadslandbruget på flere måder havde en ikke uvæsentlig indflydelse på købstædernes økonomi.

Trine Locht Elkjær, f. 1954. Cand.mag. i historie og musikvidenskab. Museumsinspektør, Den Gamle By, Århus. Har skrevet flere artikler om købstadslandbrug bl.a. *På borgernes mark – veje og bebyggelse i Århus efter udskiftningen*, Journalen nr. 5, december 1998 og *Købstadens landbrug*, Den Gamle Bys Årbog 1999. Denne artikel offentliggør de første resultater af et igangværende stort forskningsprojekt om landbruget i de danske købstæder.

En dansk købstad for 200 år siden var et ganske andet syn end en dansk provinsby i dag. De smalle gader vrimlede med dyr. Heste foran arbejdsvogne og kareter, kører i store flokke på vej til eller fra græsning på bymarken, svin i gårde og huses bagbygninger, vildfarne høns og halvvilde katte satte deres præg på bybilledet. Hvad dyreholdet angår, var det ikke væsensforskelligt at bo i en købstad frem for en landsby. Og uden for byen lå de ubebyggede markjorder, hvor dyrkede arealer vekslede med græsningsområder, enge, moser, krat, vandingssteder og gødningspladser. Købstadslandbruget var en del af indbyggernes hverdag, som ikke var til at overse.

For at man kan tale om købstadslandbrug, skal mindst tre betingelser være opfyldt. For det første skal landbrugsdriften foregå på jorder, som har

en form for ejendomsforhold til købstaden eller dens indbyggere, der bevirker, at jorden hører under købstadens og ikke landets jurisdiktion. Ejendomsforholdene kunne være spegede og give anledning til mange tvistigheder både mellem indbyggerne indbyrdes og mellem købstaden som sådan og det omgivende land, men helt afgørende er, at købstadsjorden hører til byen, og at det er købstadens indbyggere, som træffer bestemmelse om dens anvendelse.

For det andet skal jorderne være privilegerede. Købstædernes hartkorn var privilegeret, hvilket betød, at indbyggerne ikke svarede de sædvanlige hartkornsskatter, som var pålagt bønderne, af deres landbrugsjord. Til gengæld betalte de skatter af grund og næring. Hvis jorden undtagelsesvis var uprivilegeret, som det f.eks. var

tilfældet i Skanderborg, gav det i samtiden anledning til den opfattelse, at byen ikke var en rigtig købstad. Efter lov af 20. juni 1850 om hartkornets egalisering, giver det sig selv, at denne betingelse bortfalder.

For det tredje skal landbrugsdriften ske med udgangspunkt i gårdene i byen. I midten af 1800-tallet begyndte en samling af købstædernes landbrugsjord i store parceller, som blev erhvervet af gårdmænd, som opførte beboelsejendomme og avlsbygninger på deres nyerhvervede jorder. Denne udvikling accelererede i de følgende årtier, samtidig med at købstædernes indbyggere i stadig større grad koncentrerede sig om de egentlig byerhverv: handel, håndværk og industri. Ved starten af 1. Verdenskrig er der så få gårde på bygrunden med tilhørende landbrug på markjorderne, at det ikke længere giver mening at tale om et egentligt købstadslandbrug.

Det er vigtigt hele tiden at skelne skarpt mellem bygrunden og markjorden. Bygrunden er den bebyggede del af købstadens areal, som er omgivet af en bymur, der senere bliver afløst af et plankeværk. Her bor indbyggerne i gårde, huse og boder, og her dyrker borgerne deres borgerlige næring. Det er aktiviteterne på bygrunden, købstadshistorikerne først og fremmest har beskæftiget sig med, men lige uden for bygrunden lå markjorderne. Markjorderne blev brugt til agerbrug og husdyrhold og var ubebyggede bortset fra et enkelt krudttårn eller rækkerhus, som man ikke ønskede at huse inden for plankerne. Markjorderne udgjorde en langt større del af købstadens areal end bygrunden, men størrelsen varierede meget fra købstad til købstad.

Udskiftning og udstykning er begreber, som det er vigtigt ikke at bruge i flæng. Udskiftning er slet og ret en ændring af jordfordelingen mellem brugerne af jorden og behøver ikke at

få betydning for hverken ejendomsforhold, et eventuelt fællesskab om anvendelsen af jorden eller gårdenes placering. Udskiftning fandt sted allerede i 1500-tallet i mange købstæder, men kendes især som en del af landboreformerne på landet i anden halvdel af 1700-tallet, hvor den ofte blev fulgt af selveje, ophævelse af fællesskabet og udflytning af gårdene. Det skete dog for det meste i flere omgange, og det var også tilfældet i købstæderne. Udstykning er en helt anden sag. Ved udstykning inddeles et område i parceller, som derefter sælges med fuld ejendomsret og brugsret til køberne. Udstykning af jord tog først fart i købstæderne i anden halvdel af 1800-tallet, for det meste efter en eller to forudgående udskiftninger.

En betegnelse, man støder på igen og igen, når man beskæftiger sig med købstadslandbruget, er avlsbruger eller avlsmand. Umiddelbart skulle man tro, at en avlsbruger var en person, som havde landbrug som sit hovederhverv, men det er ikke tilfældet. En avlsbruger er en mand, som har ret til at drive avl på bymarken. I langt de fleste tilfælde har han et andet erhverv som sin hovedbeskæftigelse. Betegnelsen avlsbruger siger heller ikke noget om ejendomsforholdene på bymarken. En avlsbruger kan godt være lodsejer, men det afgørende er, at han har brugsretten til jorden.

I det følgende behandles tre forskellige østjyske købstæders landbrug i 1700- og 1800-tallet. Århus og Randers er begge to efter datidens forhold store købstæder med godt 4.000 indbyggere i 1801, mens Skanderborg med knap 500 sjæle må betegnes som en lille købstad. Århus fik købstadsrettigheder i 1441 og er i 1700-1800-tallet en driftig handelsby med en rimelig god havn, som udvides i 1805 med en ny mole. Randers fik sine købstadsprivilegier i 1302 og har ligesom Århus god

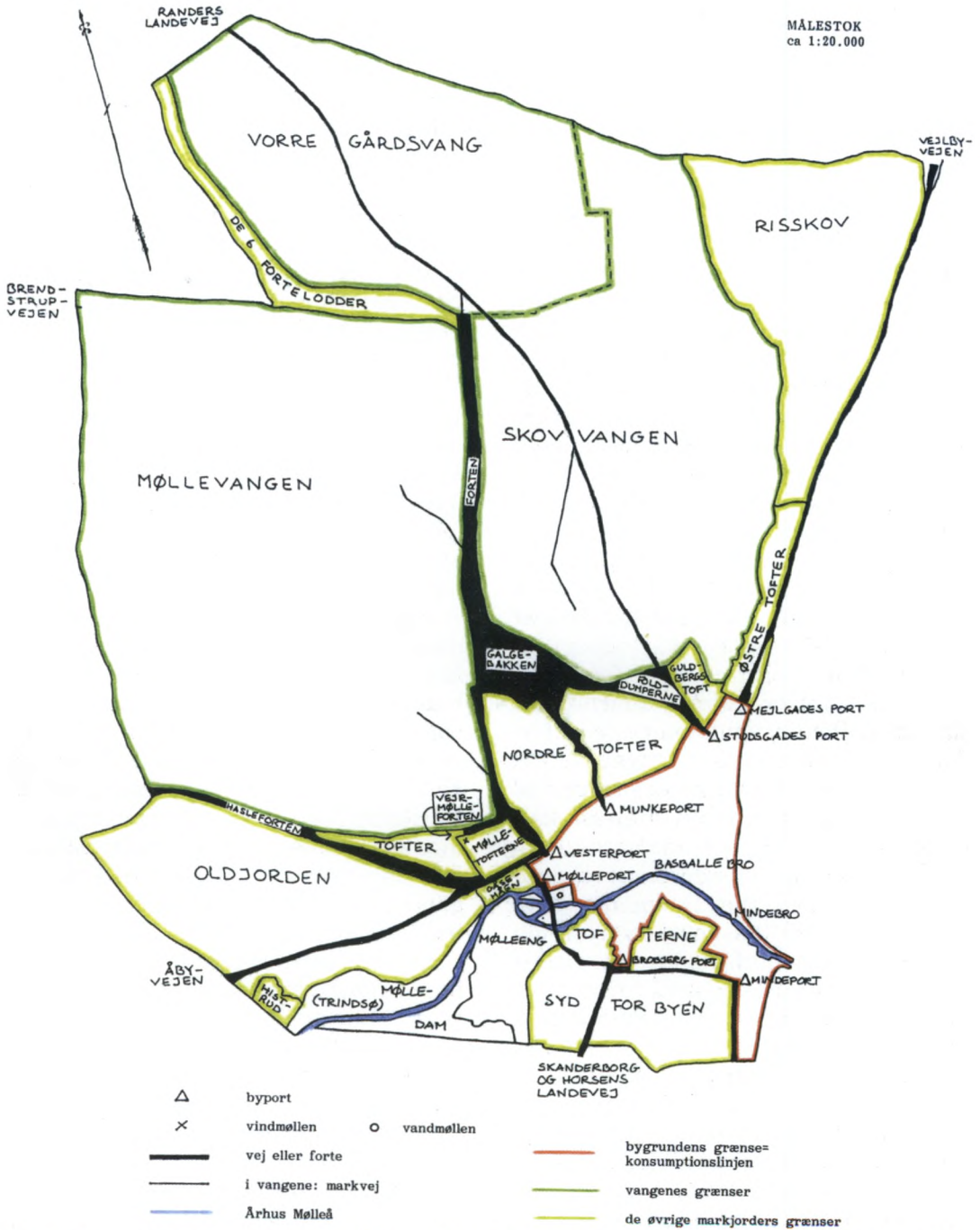

Fig. 1. Bygrundens og markjorderne i Århus 1801-02. Fremstillet af forfatteren på grundlag af udskiftnings- og matrikelkort.

gang i handelen i 1700-1800-tallet. Havneforholdene er ikke gode i byen, fordi Gudenåen har en tendens til at

mudre til. Til gengæld er købstaden begunstiget af et stort opland. I Skanderborg, som fik købstadsrettigheder i

1583, er handelen ikke værd at tale om. Byen lider hårdt under sin placering inde i landet og må se bønderne køre til søkøbstæderne med deres varer.

Topografi og historie

Århus bymark lå nord og vest for byen og bestod af 3 vange, kaldet Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang (se kort 1). Markjorderne omfattede desuden forskellige andre mindre jordstykker: Oldjorden syd for Møllevangen, engene Histrud og Gåsemåen i Oldjorden, nogle fortelodder, forskellige toftejorder nord og syd for bygrunden samt Risskov nord for byen. Endelig var der markvejene, vejene, landvejene og forterne. Sidstnævnte var meget brede græsveje, der foruden at tjene som færdselsårer var udlagt til græsning først og fremmest for tilrejsendes kreaturer.¹ Markjorderne omfattede 1586 tdr. land ager og eng foruden Risskov.²

Møllevangen og Skovvungen var de ældste vange i bymarken, men det kan ikke siges nøjagtigt, hvornår de kom til byen.³ Ifølge traditionen indred dronning Margrethe I bymarken og sikrede derved Risskov for byen en gang i slutningen af 1300-tallet, da der var strid om grænserne.⁴ I Århus købstads ældst kendte privilegier, udstedt af Christoffer af Bayern i 1441, fastslås bymarkens grænser »som det så af arilds tid været haver«, men lokaliteterne kendes ikke. Privilegierne sikrer desuden borgerne mark, skov, fægang og fiskeri.⁵ I kong Hans' låsebrev fra 1490 bekræftes de skel, der var fastsat af dronning Margrethe, og borgmestre, råd og menige indbyggere tildømmes »fornævnte skel, skov, mark, forte og fægang (...) at have, nyde, bruge og beholde til evindeligt eje«. I 1542 tillader Christian 3. Århus bys indbyggere at benytte Vorregårds Mark.⁷ I 1561 gi-

ver Frederik 2. marken til borgmestre, rådmænd og menige borgere til eje mod en årlig afgift på et læst korn til kapitlet ved Domkirken.⁸ Indlemmelsen af Vorregårdsvang var den sidste udvidelse af Århus købstads markjorder.

Randers købstads markjorder lå nord og vest for byen. De omfattede en række vange (se fig. 2): Vestervang, Ny Vestervang, Næstnyvang, Lergravsfaldene, Ny Østervang og Østervang tættest på byen. I et bælte længere ude lå Skelvangen, Ny Mellemvang, Udervang, Ny Udervang og Jomfruløkken. Længst fra byen mod nord lå Voldum Mark og en række mindre jordstykker. Dertil kom diverse toftejorder, veje og forter samt store engarealer ved Gudenåen. Markjorderne udgjorde 2.340 tdr. land.⁹

Markjordernes ældste historie kendes ikke, men et tingsvidne fra 1616 fastslår, at Jomfruløkken hørte til byen i 1477, og at alle de øvrige jorder, bortset fra Voldum Mark, på det tidspunkt allerede længe har tilhørt byen.¹⁰ Ved et fæstebrev konfirmeret af Christian 3. får borgmestre, råd og menige indbyggere i 1554 Voldum Mark i arvefæste til evig tid imod en afgift.¹¹ Det var den sidste udvidelse af Randers købstads markjorder.

Skanderborg købstads jorder strakte sig nord for byen (se fig. 3), og bestod af 3 vange, kaldet Sønder Agre, Heedager Skov og Skanderup Skov. Dertil kom toftejorder og veje, en del eng- og mosearealer samt skovene Hestehaven og Dyrehaven. Markjorderne omfattede 440 tdr. land ager, eng og mose foruden skovene.¹² Samtlige markjorder kom til byen i 1767, hvor købstaden erhvervede dem ved auktionen over ryttergodset. Før den tid havde indbyggerne en del af den samme jord i fæste af kongen. Efter købet af jorden vedblev den at være upriviligeret hartkorn til forskel fra andre købstæders markjorder, som var privilege-

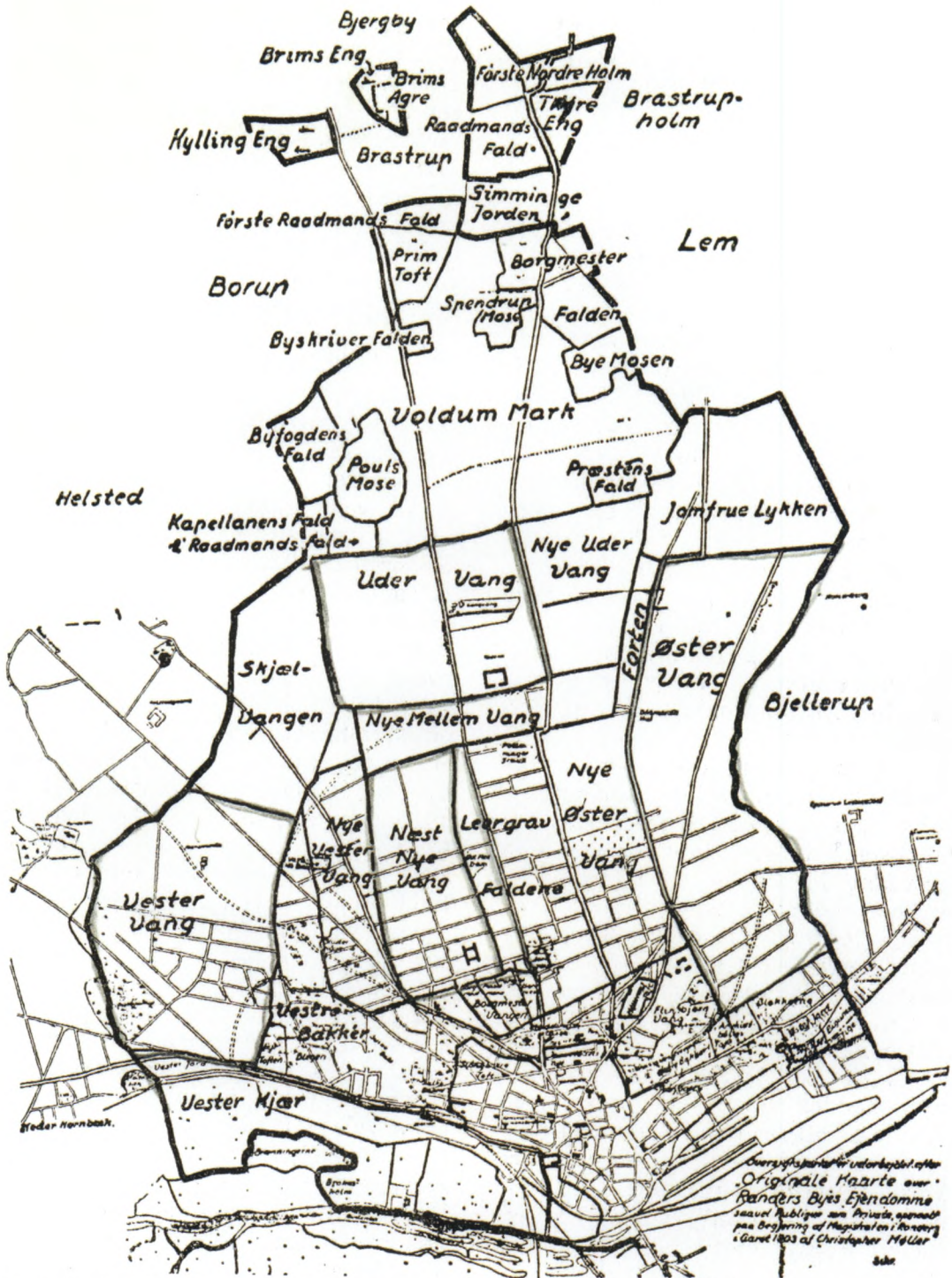

Fig. 2. Kort over Randers købstadslanbrugets jorder 1803. Gengivet fra Poul v. Spretkelsen (red.): Randers Købstads Historie bd. 1-2, 1952.

rede, det vil sige fri for hartkornsskatter.¹³ Markjordernes areal blev ikke senere udvidet.

Jordernes udnyttelse

De danske købstadsmarker blev i middelalderen udelukkende anvendt som græsningsområder for indbyggernes kreaturer. Kun de såkaldte toftejorder eller kornhaver, som lå op til eller i umiddelbar nærhed af bygrunden, blev dyrket. Det ændrede sig i 1500-tallet, hvor mange købstadsmarker blev udskiftet til grundene – således blandt andet i Århus og Randers.

I Århus blev jorderne i bymarken, det vil sige Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang fra 1559 til 1580 fordelt til gårdene i byen. 272 gårde i byen fik hver en lod, kaldet et gårdsavl. Hundrede år senere var vangene fuldt opdyrkede.¹⁴ Senere indtog man andre dele af markjorderne til dyrkning bl.a. Oldjorden, der oprindeligt lå hen som fortevej til Ry.¹⁵ I 1751 og 1757 blev den opmålt, inddelt i lodder og for en dels vedkommende udlagt til embedsjord. Resten blev udlejet til dyrkning til indtægt for byens kasse.¹⁶ Foruden Oldjorden blev dele af forterne og andre mindre jordstykker indtaget til dyrkning med det resultat, at Århus købstads markjorder i slutningen af 1700-tallet var fuldt opdyrkede. Kun resterne af Forten og Galgebakken henlå til uafbrudt græsning.

Randers købstads markjorder gennemgik en tilsvarende udvikling. Fire vange blev inddelt i lodder, kaldet agre, og udskiftet til gårdene i byen. Det var Østervang i 1551, Vestervang i 1582, Næstnyvang i 1606 og Udervang i 1637. Større gårde fik en hel ager i hver vang, mindre gårde en halv. 101

såkaldte jordblokke i Østervang blev for en stor dels vedkommende tildelt mindre huse. Vangene omtales herefter som de private vange.¹⁷ Voldum Mark, som var gammel klosterjord, var for længst opdyrket, da den blev indlemmet i Randers' markjorder i 1554. De resterende jorder, som gik under navnet Den gamle Fædrift, lå uopdyrkede hen indtil anden halvdel af 1700-tallet, hvor de én efter én blev indtaget til dyrkning:

Nordre Skelvang	1761
Ny Udervang (Langvang)	1769
Ny Mellemvang	1770
Jomfruløkken og Forten	1772
Ny Østervang (Vejr- møllefaldene)	1774
Ny Vestervang	1775
Vester Bakker	1782
Lergravsfaldene (Nordre Ny Østervang)	1784

Hertil kom enkelte mindre jordstykker.¹⁸ I slutningen af 1700-tallet var Randers købstads markjorder stort set opdyrkede.

I Skanderborg var forholdene helt anderledes. Byen var vokset op omkring slottet og fik først købstadsretigheder i 1583 af Frederik 2. Der fulgte ingen jord med privilegierne, så borgerne måtte som nævnt klare sig ved at fæste jord til dyrkning og græsning. Da jorden ikke tilhørte byen, kunne man ikke udskifte den til grundene, som det skete i Århus og Randers. Da Skanderborg i 1767 købte de jorder, som byens indbyggere havde udnyttet i et par hundrede år, var de fuldt opdyrkede bortset fra engskifter og tørvemoser.

Opdyrkningen af købstadsmarkerne betød ikke, at græsningen på jorderne ophørte. Nu foregik den blot på den del af marken, der ikke blev dyrket det pågældende år og som eftergræsning på den vang, der blev dyrket. J.P. Trap, der blev født i 1910, skriver i sine erindringer om sin barndom i

Fig. 3. Kort over Skanderborg købstads jorder 1791-92 (Skanderborg Egnarkiv).

Randers, at byen havde en »ejendommeligt sommerduft (...) af dens mange køer, der hver morgen og hver middag blev drevet ud i marken for at græsse på byens fællede og atter middag og aften kom hjem for at malke. Hyrden (...) mindede ved at blæse i et stort kohorn (...) om tiden til at malke og drive køerne ud.«¹⁹

Ejendomsforhold

Oprindelig var kun toftejorderne umiddelbart uden for bygrunden i privat eje. De øvrige markjorder tilhørte købstaden, hvis indbyggere udnyttede den til græsning for deres dyr. Dette forhold ændrede sig i 1500-tallet, da en del af jorderne i mange købstæder blev udskiftet til gårdene i byen.

Gårdsavlene i Århus blev lige fra begyndelsen opfattet som privat ejendom og handlet uafhængigt af grundene i byen. Det blev efterhånden et problem, at en stor del af jorden gik over på udenbys hænder. I 1727 ejede eller lejede udenbys boende – som regel bønder fra de nærliggende landsbyer – omkring halvdelen af alle gårdsavlene i bymarken.²⁰ Det var en god forretning for købstadsborgeren, men det huede ikke kongen, at bønderne undgik skatter og afgifter ved at dyrke privilegeret købstadsjord, og det blev bremset ved forordning af 14. august 1741. Heri bestemmes, at købstadsjord kun må bruges af indbyggerne, og at afstået jord skal svare afgifter som andet upriviligeret hartkorn.²¹ Jorden må derimod gerne sælges eller udlejes til indenbys mænd.²² I 1741 var gårdsavlene således for længst anerkendt som avlsbrugernes private ejendom. De var ikke længere tilknyttet byens gårde, men var samlet på langt færre hænder og var blevet handlet løsrevet fra grundene i byen siden 1500-tallet. Det er karakteristisk, at brugerne af gårdsavlene i Århus omtales som lodsejere.

Udviklingen i Randers var nøjagtig den samme som i Århus. Agrene i Randers blev også hurtigt genstand for livlig handel uafhængigt af de gårde, som de oprindelig var tillagt. I 1694 blev adskillige agre oven i købet solgt ved offentlig auktion.²³ I byens vide og vedtægt fra 1772 nævnes det, at bønder ejer jord i købstadens mark.²⁴ Lige som gårdsavlene i Århus, var agrene i Randers i 1700-tallet for længst anerkendt som avlsbrugernes private ejendom. Der refereres altid til de fire udskiftede vange som ejendomsvangene. Ejendomsvangene omfattede i 1805 1057 tdr. land, imens de resterende markjorder, som tilhørte byen, omfattede 1265 tdr. land.²⁵

Byens største jordlod var Voldum Mark, som byen havde købt i 1740 efter at have haft den i arvefæste siden 1554. Voldum Mark var byens særjord også kaldet kæmmerkassens jord eller byens offentlige jord. Det betød, at byens styre kunne disponere over jorden uden at spørge indbyggerne først i modsætning til byens fællesjord, hvis anvendelse indbyggerne i fællesskab skulle træffe afgørelse om. Voldum Mark var lige siden 1554, hvor den var kommet til byen, blevet inddelt i lodder og udlejet for en årrække til dyrkning og græsning for højeste bud til indtægt for byens kasse.

Den øvrige del af byens jord var fællesjord og blev kaldt fædriften, fordi den oprindelig udelukkende blev anvendt til græsning. Som det fremgår af kort 2, lå de fire private vange ind mellem fællesjorden. Det skyldes utvivlsomt de særlige terrænforhold. På det originale kort over markjorderne er der en signatur, der angiver høje og bakker, og det fremgår, at man har prøvet at undgå det mest kuperede terræn, da man anlagde ejendomsvangene. Græsningsområderne vedblev at tilhøre byen som fællesjord, efter at de var blevet indtaget til dyrkning i 1700-tallet. Indbyggerne bestemte, at de

lige som Voldum Mark skulle inddeles i lodder, som blev lejet ud til fordel for byens kasse.

En særlig form for jord var embedsjorden. Jord, der lå til gejstlige embeder eller offentlige institutioner, blev betragtet som privat jord tilhørende den pågældende institution. I Randers havde sognepræsten og to residerende kapellaner jord i Voldum Mark.²⁶ I Århus var Domkirken den tredjestørste lodsejer på bymarken i 1801 med 17 gårdsavl, imens Hospitalet havde 3.²⁷

Jord, der hørte til verdslige embeder, såkaldte magistratsjorder, blev derimod opfattet som byens jord. Brugsretten tilhørte embedsmændene, men blev et embede nedlagt, faldt jorden tilbage til byen. I forbindelse med indtagelsen af Næstnyvang i Randers i 1606 blev der udlagt 10 agre til borgmesterembedet og 5 agre til hver af de to rådmandsembeder. I Voldum Mark havde både borgmesteren, rådmændene, byfogeden og byskriveren embedsjord. Også en del enge var udlagt som embedsjord.²⁸ I Århus lå embedsjorden dels i Skov- og Vorregårdsvang dels i Oldjorden. Engen Histrud i Oldjorden lå til stiftamtmandsembedet fra 1751 og måske før.²⁹

I Århus adskilte ejendomsforholdene sig omkring 1800 på et væsentligt punkt fra forholdene i Randers. Århus havde – bortset fra Forten og Galgebakken – ingen fællesjord. Oldjorden og enkelte andre mindre jordstykker, som tilhørte byen, havde efterhånden skiftet fra status som fællesjord til kærnerkassens jord, hvis anvendelse indbyggerne ikke havde nogen indflydelse på. Resten af Århus' markjorder var i privat eje. Det vil sige, at hvor markjorderne i Randers var fordelt med ca. halvdelen til private og halvdelen til byen, var 1202 ud af markjordernes 1586 tdr. land på private hænder i Århus.³⁰

Ejendomsforholdene i Skanderborg

Fig. 4. Århus markjorders inddeling med henblik på dyrkingen samt illustration af jordfordelingen ca. 1800. Fremstillet af forfatteren på grundlag af udskiftnings- og matrikelkort).

var helt anderledes. Enkelte toftejorder var fra gammel tid i privat eje. Ved auktionen over ryttergodset i 1767 købte private borgere desuden en del jord bl.a. Hestehaven og Dyrehaven. Indtil 1767 havde indbyggerne jord i fæste af kongen. Ved salget af ryttergodset erhvervede købstaden 438 tdr. land, som i 1792-93 blev udskiftet til grundene i byen.³¹ Det var den samme form for udskiftning, som fandt sted i Århus og Randers 200 år tidligere, men i slutningen af 1700-tallet var det en højst usædvanlig handling. Argumentet for en udskiftning til grundene var sædvanligvis, at jorderne så ville blive opdyrket til gavn for byen, men Skanderborg bymark havde været opdyrket i flere hundrede år. Desuden var man i slutningen af 1700-tallet blevet opmærksom på det uheldige i,

at fællesjord overgik til privat ejendom, der oven i købet erfaringsmæssigt blev samlet på få hænder. Alligevel overgik jorderne i Skanderborg, efter at have tilhørt byen som fællesjord i 25 år, til privat ejendom dog med den klausul, at de aldrig måtte afhændes adskilt fra grundene.³² Efter udskiftningen var al markjord i Skanderborg på private hænder.

Fællesskab

Købstadsmarkerne blev udnyttet af indbyggerne i flere forskellige former for fællesskab, og det var derfor nødvendigt med klare regler for udnyttelsen af markjorderne. Disse regler var nedfældet i en vide og vedtægt, som det også kendes fra landsbyerne. I vedtægterne for Århus fra 1760³³ og Randers 1772³⁴ bestemmes det, at en markdirektion skal træffe de nødvendige beslutninger og desuden sørge for, at reglerne for udnyttelsen af marken overholdes.

Den ældste form for fællesskab på købstadsmarkerne var græsningsfællesskabet, som eksisterede længe før, jorderne blev opdyrket. Vedtægterne angiver regler for, hvor mange dyr der kan græsses på jorderne. I både Århus og Randers må store gårde græsse 6 heste eller køer. I Århus må middelstore gårde og huse med indkørsel græsse 2 køer. I Randers må mindre gårde græsse 3-4 heste eller køer, små gårde og huse 2 heste eller køer. Øvrige indbyggere i små huse eller boder i Århus eller fattige folk i små huse, som det hedder i Randers, har græsningsret til 1 ko.

Der udarbejdes en græsligning hvert år, som fordeler græsningsretten på de græsningsberettigede, som til gengæld for græsningen betaler græspenge til byen. Hyrder samler kvæget og driver det på marken og hjem igen. Får, geder, svin, gæs, stude, hingste og sær-

drifter, som det hedder, er forbudt på både Århus og Randers bymark bortset fra får, som er tilladt i Randers på grund af manglen på kvæg. I Århus anvises fremmede græsning i Forten. Det understreges, at bønder og markedsfolk har fri græsning. I Randers kan tilrejsende græsse deres kreaturer i Vestre Bakker.

I Århus omfattede græsningsområdet omkring år 1800 vangene, Oldjorden og enkelte andre mindre jordstykker.³⁵ På disse jorder fandt græsningen dels sted som sommergræsning afvekslende med dyrkningen dels som eftergræsning, når kornet var høstet. Dertil kom forterne og Galgebakken, der konstant var udlagt til græsning³⁶ samt nogle toftejorder, der ydede eftergræsning.³⁷ I Randers er der i 1804 sommergræsning på den del af den gamle fædrift, som ikke dyrkes³⁸ samt eftergræsning på både fædriften og i ejendomsvangene.³⁹ Sommergræsningen i ejendomsvangene tilhører ejerne. Græsningen på Voldum Mark og enkelte andre jordstykker lejes ud til fordel for byens kasse.⁴⁰

Efter udskiftningen af bymarken til grundene i 1500-tallet opstod der et dyrkningsfællesskab imellem lodsejerne i Århus om udnyttelsen af gårdsavlene. Fællesskabet var en følge af jordfordelingen. Da jorden blev fordelt mellem gårdene, fik hver gård ét gårdsavl. Halvdelen af den jord, der hørte til et gårdsavl, lå i Møllevangen, den anden halvdel i Skov- og Vorregårdsvang. De to sidste vange var tilsammen på størrelse med Møllevangen og blev altid dyrket samtidig. Århus bymark blev dyrket som tovangsbrug.⁴¹

Vangene var med henblik på den praktiske dyrkning inddelt i fald, dikteret af forhold i terrænet (se fig. 4). Møllevangen var inddelt i 5 fald, Skovvangen i 6 og Vorregårdsvang i 5. For at få en så retfærdig fordeling som muligt af god og dårlig jord – både med

hensyn til bonitet og afstand fra byen – var et gårdsavls jord fordelt med 5-6 lodder i Møllevangen og 5-6 lodder i Skov- og Vorregårdsvang, placeret i forskellige fald. Hvis en mand ejede bare 6 gårdsavl, betød det, at hans jord var fordelt på mellem 30 og 36 forskellige steder i den vang, der blev dyrket.⁴²

Denne jordfordeling nødvendiggjorde et fællesskab om dyrkningen. Også dette fællesskab angav vide og vedtægt regler for.⁴³ Markdirektionen traf bestemmelserne vedrørende agerdyrkingen: hvornår der skulle pløjes, sås og høstes, hvornår leddene skulle repareres, gærderne sættes og ævret opgives. For at forhindre tyveri af kornet bestemmes det, at folk, heste og vogne ikke må forefindes på marken mellem klokken 22 og 03.⁴⁴ Til at stå for det praktiske tilsyn havde markdirektørerne to vangvogtere og to markmænd. Dyrkningsfællesskabet omfattede vangene, Oldjorden og enkelte andre mindre jordstykker – altså stort set det samme område, som var omfattet af græsningsfællesskabet.⁴⁵

Anderledes forholdt det sig med de privatejede vange i Randers. Ved udskiftningen i 1500-1600-tallet fik hver gård en lod i hver vang, og lige som i Århus blev lodderne hurtigt samlet på færre hænder. Det betød, at også i Randers havde en avlsbruger sin jord fordelt på mange forskellige steder i vangene, men i modsætning til i Århus medførte det ikke, at jorden blev dyrket af ejerne i fællesskab. Enhver brugte sin jord efter forgodtbefindende til avl eller græsning.⁴⁶ Det havde den uheldige effekt, at når hyrden drev byens kreaturer til eftergræsning i ejendomsvangene, var der ofte sået vintersæd på en del af agrene.⁴⁷

I modsætning til ejendomsjorderne blev fællesjorden i Randers dyrket i fællesskab, efter at den var blevet indtaget til dyrkning og udlejet i 1700-tallet, og dette fællesskab angiver Ran-

ders' vide og vedtægt regler for. Det indskærpes bl.a., at det er strengt forbudt at få hjælp til dyrkningen af bønder.⁴⁸ Også i Randers forbydes folk, heste og vogne på marken om natten.⁴⁹

Efter erhvervelsen af Skanderborg bymark ved salget af ryttergodset i 1767 blev den jord, som købstadens indbyggere tidligere havde i arvefæste af kongen, fortsat dyrket i fællesskab som trevangs brug.⁵⁰ I 1792-93 blev jorderne udskiftet til grundene, således at de større gårde fik én lod i hver af de tre vange foruden tre eng- og tørvelodder. De mindre gårde fik én agerlod og én tørvelod.⁵¹ På udskiftningskortet (se fig. 3) fra 1791 er hver gårds lodder omhyggeligt indtegnet af landinspektøren, og det fremgår, at hver gårds lodder ligger spredt forskellige steder på marken. På trods af dette blev de ikke dyrket i fællesskab efter udskiftningen.⁵² Græsningsfællesskabet fortsatte imidlertid på jorderne indtil 1827, hvor en rådstueforsamling endeligt afskaffede den fælles græsning.⁵³

Hartkorn og befolkningstal

Man kan få et fingerpeg om købstadsmarkernes betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi ved at sammenligne markjordernes hartkorn med købstædernes indbyggertal. Indtil 1844, da den ny matrikel blev indført, anvendte man hartkornsansættelsen fra 1688-matriklen, selv om den blev mere og mere forældet i takt med, at købstadsmarkerne blev opdyrket. I det følgende er anvendt tal fra den ny matrikel. Tallene bygger på opmålinger foretaget i 1820'erne og 1830'erne og giver et mere korrekt billede af jordernes beskaffenhed i 1801 end tallene fra 1688. Landsbyerne Hasle og Skejby, hvis markjorder grænser op til Århus bymark, er medtaget for at sammenligne forholdene i de østjyske

Tabel 1: Hartkorn ⁵⁴

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. hartkorn 1844	235	267	26*	109	103

* Dette tal er behæftet med usikkerhed.⁵⁵

Tabel 2: Befolkningstal ⁵⁶

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Folketællingen 1801	4.104	4.562	488	211	147
Folketællingen 1845	7.864	7.126	1.011	240	165

købstæder med forholdene på landet i Østjylland.

En sammenligning mellem befolkningstallet i 1801 og hartkornet fra 1844 viser, at en tønne hartkorn i Hasle skulle deles imellem 1,9 personer og i Skejby mellem 1,4 personer. I købstæderne ser tallene helt anderledes ud. I Århus var der 17,5 personer om en tønne hartkorn, i Randers 17 og i Skanderborg 18,8. Ved at sammenligne hartkornet fra 1844 med befolkningstallet i 1801 frem for at sammenligne med befolkningstallet i 1845, får man et billede af det gamle købstadslandbrug, før befolkningstilvæksten i købstæderne er begyndt at gøre sig gældende. Befolkningstallet for 1801 vil derfor også blive anvendt i de følgende tabeller.

Resultatet af sammenligningen er – ikke overraskende – at landsbyerne rådede over langt mere jord pr. indbygger end købstæderne. Det enkelte købstadslandbrug kunne være af samme størrelse som et landsbybrug, men landbrugets potentielle betydning som indtægtskilde for købstaden var mindre, da markjordsarealet pr. indbygger var betydelig mindre end på landet. Det bekræfter, at landbrug var primær erhvervet på landet, imens handel og håndværk var primær erhvervene i købstæderne. Hartkornets størrel-

se siger imidlertid ikke alt om markjordernes betydning for købstæderne. Det er mindst lige så vigtigt, hvordan jorderne blev udnyttet.

Agerbrug og husdyrhold

Agerbrug og husdyrhold i købstæderne var en del af datidens selvforsyning. Trap beskriver i sine erindringer livet i købmandsgården i Randers, hvor han voksede op. Han fortæller, hvordan man selv bagte rugbrød, bryggede øl, kogte sæbe og støbte lys og fortsætter »man holdt sine malkekøer og lagde grise til. Fjerkræ og duer hørte til gårdens besætning, som oftest havdes agre og enge på byens mark, der dyrkedes ved hjælp af de 2 eller 4 heste, der holdtes til kørsel for handelen.«⁵⁷

Der blev først og fremmest dyrket korn på købstadsmarkerne. En forordning af 14. august 1741 indskærper ganske vist, at en fjerdedel af den dyrkede jord i købstæderne skal tilsås med hamp, hør eller tobak, men det har åbenbart ikke kunnet betale sig, for den blev langt fra overholdt.⁵⁸ Desuden blev der bjerget hør på alle større og mindre arealer, som ikke var tjenlige til avl. I 1806 opgives udbyttet af Århus' markjorder til 18 læs vinter-

Tabel 3: Udsæd 1837⁶²

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. hvede fold	27 ½ 6 ½	82 7	–	11 6	5 6
tdr. rug fold	115 6 ½	138 6	122 5	50 6	51 6
tdr. byg fold	368 6 ½	251 6	104 5	152 5 ½	136 6
tdr. havre fold	883 6 ½	974 5	174 6	158 5	150 5
tdr. boghvede fold	–	–	9 5	¼ 20	–
tdr. ærter fold	–	–	–	30 10	36 8
tdr. kartofler* fold	99 10 ½	80 8	54 9	8 11	30 10
lpd græsfrø eller kløver	204	200	51	20	24
tdr. land vinter- raps	8	2	3		9
tdr. hørfrø	–	4	–	8	3
lpd. tobak	–	438	–	–	–

* uden for haverne.

hvede, 16 læs rug, 802 læs byg, 420 læs havre, 10 læs ærter og 185 læs hør.⁵⁹ I Randers høstes i 1805 1526 læs korn og 953 læs hør,⁶⁰ imens den samlede korn- og høhøst i Skanderborg i 1806 opgives til 200 læs.⁶¹

Sammenlignelige tal for agerbruget og husdyrholdet i de danske købstæder har vi først, efter at Statistisk Tabelværk begyndte at udkomme i 1835. De første tal for købstadslandbruget er fra 1837. Landsbyerne Hasle og Skejby, hvis markjorder grænser op til Århus bymark, er igen medtaget for at sammenligne forholdene i de østjyske købstæder med forholdene på landet i Østjylland. Jordbundsforholdene i

Hasle og Skejby er af samme beskaffenhed som i Århus.

Som det fremgår af tallene, var havre den vigtigste afgrøde i de østjyske købstæder. Også på landet dyrkes mest havre, men her dyrkes næsten lige så meget byg. Havre blev først og fremmest anvendt til hestefoder, byg til ølbrygning og brændevinsbrænding. Byg er den næststørste afgrøde bortset fra i Skanderborg, hvor man dyrker lidt mere rug. Hvede dyrkes ikke i Skanderborg, til gengæld dyrker man boghvede. Bælgrugter dyrkes ikke på de østjyske købstadsmarker på dette tidspunkt, men der er adskillige eksempler i de skriftlige kilder på ær-

Tabel 4: Høstudbytte 1837

Afgrøde	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. korn	9.058	7.778	2.174	1.992	1.902
tdr. kartofler	1.040	640	486	88	300

Tabel 5: Høstudbytte 1837 pr. indbygger i 1801

Afgrøde	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. korn	2,2	1,7	4,5	9,4	12,9
tdr. kartofler	0,3	1,14	1,0	0,4	2,0

tedyrkning både på markjorderne og i haverne. Kartofler dyrkes overalt, imens græs og kløver dyrkes som foder til kreaturerne. Endelig er det værd at bemærke, at avlsbrugerne i Randers lever op til kravene i forordningen fra 1741 om at dyrke hør og tobak.

Foldtallet for både kornsorter og kartofler er højt for den tid, men de østjyske købstadsjorder var også de mest frugtbare i Jylland.⁶³ Derfor blev de også fuldt opdyrket forholdsvis tidligt i forhold til, hvad der var tilfældet i andre købstæder. Udover afgrøderne på bymarken dyrkede købstadens indbyggere kartofler, kål og andre grøntsager i deres haver på bygrunden, og langt de fleste købstæder var selvforsynende med grøntsager. Det gjaldt dog ikke Randers, fordi bygrunden her var så tæt bebygget, at der næsten ingen plads var til haver.⁶⁴ Høstudbyttet på markjorderne kan opgøres på baggrund af tallene for udsæd og fold.

De danske landsbyer var i første halvdel af 1800-tallet fortsat stort set selvforsynende med landbrugsprodukter og producerede desuden til eksport. Overskudsproduktionen blev solgt til købmændene i købstæderne til videre salg til udlandet, Norge, hertugdømmerne, København eller til købstadens indbyggere. Hvis man ser på størrelsen af kornproduktionen og sammenligner

med befolkningstallet i 1801, er det tydeligt, at de østjyske købstæder ikke er selvforsynende.

Tallene for kartoffelhøsten bekræfter, at købstæderne var selvforsynende med kartofler – bortset fra Randers. Hvad kornhøsten angår, udgør den i landsbyerne Hasle og Skejby henholdsvis 9,4 og 12,9 tdr. pr. indbygger, hvilket er ca. 11 tdr. i gennemsnit pr. indbygger. I Århus høstes kun 2,2 tdr. korn pr. indbygger, det vil sige 20% af det gennemsnitlige høstudbytte på landet. I Randers udgør udbyttet for korn 15,5% af gennemsnittet for landsbyerne.

For Skanderborgs vedkommende er forholdene anderledes. De 4,5 tdr. korn, der høstes pr. indbygger i Skanderborg svarer til 41% af det gennemsnitlige høstudbytte på landet. Når der kan dyrkes så forholdsvis meget mere korn i Skanderborg pr. indbygger end i Århus og Randers til trods for, at Skanderborg har mindre hartkorn pr. indbygger end de to øvrige købstæder, skyldes det, at indbyggerne i Skanderborg dyrkede en del af landsbyen Skanderups jord og derfor i realiteten disponerede over 51 tdr. hartkorn.⁶⁵

Tallene for kornhøsten viser tydeligt, at der er en langt større grad af selvforsyning i Skanderborg end i Århus og Randers, især når man tager

Fig. 5. J. D. Rasmussens gård fra 1700-tallet, Frederiksgade 72 i Århus. Størstedelen af gårdens etagemeter anvendes til stalde og økonomirum. Adgangen til overetagens pakhuslofter sker fra en svalegang. Gården har så sent som i slutningen af 1800-tallet husdyrhold med køreheste, fritgående høns og i hvert fald en enkelt malkeko (foto ca. 1896 i Lokalthistorisk Samling, Århus).

i betragtning, at købstæderne kun producerede til eget forbrug og ikke til eksport. Indbyggerne i Skanderborg baserede med andre ord en større del af deres økonomi på udnyttelsen af bymarken end de store købstæder. Talletne viser dog også, at avlen på markjorderne selv i de store købstæder var et ikke uvæsentligt tilskud til levnedsmiddelforsyningen, selv om man måtte købe det meste af bønderne. Købstadsmarkerne blev imidlertid udnyttet til andet end agerbrug.

Husdyrhold var en vigtig del af dagligdagen for indbyggerne i datidens købstæder. Alle husstande holdt dyr i større eller mindre omfang. Heste og køer var de vigtigste husdyr i købstæderne. Kørehestene blev brugt, når købmanden skulle standsmæssigt

frem, arbejdshestene blev brugt til markarbejdet på bymarken. Når Randers og Århus havde flere heste end køer, skyldes det, at købstæderne var pålagt en transportforpligtelse. Derfor havde næsten alle købstæder et vognmandslav med tilhørende heste, som ofte blev græsset på et bestemt sted i bymarken eller på en eng, som var overdraget vognmændene. Skanderborg havde færre heste end køer og lignede også på det punkt landsbyerne mere end de store købstæder. Der var ikke det store behov for transport i Skanderborg, efter at slottet havde mistet sin betydning.

Køerne var uundværlige for indbyggerne i datidens købstæder. Den letfordærlige mælk var ikke en handelsvare, og det var derfor vigtigt for køb-

Tabel 6: Husdyrhold 1837

Husdyr	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Heste	688	636	79	74	47
Plage og føl (1838)	14	17	–	14	27
Køer	434	626	171	150	133
Stude og tyre	24	100	7	1	1
Ungkvæg til opdræt	–	10	3	12	4
Svin og grise	112	84	12	18	17
Får og lam	11	98	23	163	187
Bistader (1838)	31	–	6	17	6

stæderne at være selvforsynende. Havde man ikke selv råd til en ko, kunne man have anpart i en. Både i landsbyerne og købstæderne havde man desuden en bytyr.

Studeopdræt var ikke almindeligt i Århus og Skanderborg. De få stude, der var, har sandsynligvis tilhørt brændevinsbrændere, som på den måde fik en god udnyttelse af affaldsprodukterne fra brændevinsproduktionen. Tallet på 100 stude i Randers viser, at man her har sat studeproduktionen i system. Trap skriver i sine erindringer, at enhver købmandsgård i Randers havde et brændevinsbrænderi med tilhørende maltovn.⁶⁶

Får blev især holdt i købstæder med jordtilliggender af ringe kvalitet. Ska-gen havde f.eks. over 1000 får i 1837. Imens heste, køer og får blev holdt på bymarken, blev svinene holdt i købmandsgårdene og husenes bagbygnin-

ger, hvor man også holdt høns, imens gæssene ofte havde deres egen eng.

Tallene viser, at til trods for at der er et betydeligt mindre antal dyr pr. indbygger i købstæderne – især hvad køerne angår – er forskellen mellem land og by langt mindre med hensyn til husdyrhold end med hensyn til agerbrug. Skanderborg har med sine 0,3 køer færre køer end landsbyerne pr. indbygger, men omkring tre gange så mange som Århus og Randers. Det bekræfter indtrykket af, at en lille købstad som Skanderborg var mere afhængig af udnyttelsen af sine markjorder end de store købstæder.

Brugerne

Brugerne af købstadsmarkerne udgøres af to grupper: de græsningsberettigede og avlsbrugerne. De græsnings-

Tabel 7: Husdyrhold 1837 pr. indbygger 1801

Husdyr	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Heste	0,2	0,14	0,2	0,4	0,3
Køer	0,1	0,13	0,3	0,7	0,9

berettigede, som normalt omfattede alle købstadens indbyggere, græssede deres køer og heste på markjorderne, men udnyttede i øvrigt ikke jorderne. Avlsbrugerne havde også græsningsret, men dyrkede desuden jorden.

Avlsbrugerne omfattede meget færre personer end de græsningsberettigede. Af en åstedsforretning i forbindelse med en omfordeling af jorderne i Århus i 1801, fremgår det, at 58 ud af 4.104 indbyggere var avlsbrugere på bymarken i 1801.⁶⁷ 6 avlsbrugere var gejstlige embeder eller institutioner eller offentlige stiftelser, 52 var privatpersoner, heraf 10 kvinder. Det var ikke småfolk, der dyrkede Århus bymark. Jorden var i sin tid blevet fordelt til gårdene i byen – de øvrige indbyggere måtte nøjes med græsningsret – og var efterhånden samlet på 58 borgeres hænder. Byens største skatteydere ejede flest gårdsavl.⁶⁸ Der var 3 betitlede personer og 2 gejstlige blandt de 42 mandlige avlsbrugere. 15 var købmænd eller skippere og 9 håndværksmestre. Dertil kommer en apoteker, 7 med ukendt erhverv og endelig 5 personer, der kun betegnes som avlsmænd, og som derfor som de eneste af avlsbrugerne havde landbrug som hovederhverv.⁶⁹

Den største lodsejer var købmand Hans Raae, der havde 24 gårdsavl. Han var en betydelig skikkelse i Århus og sad senere som eligeret borger i 30 år fra 1804 til 1834. Den næststørste lodsejer var skræddermester Peder Villadsen med 18 gårdsavl. Efter ham kom Domkirken med 17, apoteker Reddelin med 14 gårdsavl og købmand Peder Herskind med 13. Herskind var lige som Villadsen eligeret borger i 1801. Den sjette største lodsejer var Stiftsprovstiet med 12 gårdsavl. Til sammen besad de 24 største avlsbrugere 205 gårdsavl, svarende til 75% af bymarken.

En liste over transportforpligtelserne i Skanderborg – den såkaldte vognliste – viser, at der var 44 avlsbrugere

ud af 831 indbyggere i Skanderborg i 1835.⁷⁰ 4 var kvinder, 2 betitlede personer, 1 gejstlig, 1 amtmand og 2 militærpersoner. 8 var købmænd og 4 håndværksmestre. Dertil kommer 1 apoteker, 1 gæstgiver, 1 distriktskirurg, 1 bygmester, 4 fuldmægtige og endelig 14 uoplyste, som alle i teorien kan have været fuldtidslandmænd. Avlsbrugerne var dem, der havde ejendomsret eller brugsret til jorden og ikke nødvendigvis dem, der gik bag ploven. Det havde de for det meste folk til.

For 1840 findes tal i Statistisk Tabelværk for befolkningens fordeling efter næringsveje i købstæderne.⁷¹ Her anføres bl.a. tallene for personer, som lever af jordbrug.

I Århus var der 58 avlsbrugere i 1801. Ved den endelige udskiftning af Århus bymark i 1841 var tallet steget til 60.⁷² Det stemmer ikke med de 11 hovedpersoner, som ifølge Statistisk Tabelværk levede af jordbrug i 1840, og det skal heller ikke stemme. Som anført ovenfor var langt de fleste avlsbrugere folk med andet hovederhverv. Kun et fåtal havde landbruget som hovedbeskæftigelse, og det var kun de sidste, som blev opført i statistikken som personer som lever af jordbrug. For Skanderborg anfører Statistisk Tabelværk 7 hovedpersoner, som lever af jordbrug. I vognlisten nævnes ingen fuldtidsavlsmænd, men der er til gengæld 14 uoplyste, og her skjuler fuldtidsavlsbrugerne sig formodentlig.

I 1801 havde 5 af lodsejerne i Århus ifølge åstedsforretningen landbrug som hovederhverv – i 1841 er der ifølge Skøde- og Panteprotokollen ingen fuldtidsavlsbrugere blandt lodsejerne. Det passer meget dårligt med de 11 hovedpersoner i 1840, som ifølge Statistisk Tabelværk lever af jordbrug. I Århus var det imidlertid almindeligt at leje sin jord ud, og det er forklaringen på divergensen. Åstedsforretnin-

ger og skøde- og Panteprotokoller oplyser ikke antallet af fuldtidsavlsmænd, men derimod antallet af personer, som har ret til at drive avl på bymarken, og deres erhverv. Statistisk Tabelværk anfører derimod, hvem der lever af jordbrug, uanset om de ejer eller lejer jorden.

Det anføres desuden, hvem der – udover hovedpersonen – forsørges af jordbruget. For Århus' og Randers' vedkommende lever henholdsvis 48 og 50 af avlsbrug i 1840, et meget lille antal ud af en befolkning på over 7.000 personer i 1845. I Skanderborg lever 39 personer af avlsbrug, og selv om det procentvis er betydelig flere end i de to store østjyske købstæder, er det stadig væk et forsvindende lille antal ud af o. 1000 indbyggere. Alligevel var avlsbrugernes bidrag til levnedsmiddelforsyningen i købstæderne som påvist ikke uvæsentligt. Avlsbrug var med andre ord et vigtigt bierhverv for købstaden.

De græsningsberettigede omfattede langt flere mennesker end avlsbrugerne. I forbindelse med udskiftningerne af købstadsmarkerne fandt der heftige diskussioner sted om, hvem der var græsningsberettiget. Spørgsmålet gik især på, om det var alle købstadens indbyggere eller kun grundejerne.⁷³ I praksis havde alle, der ønskede det kunnet græsse deres dyr. Det vil sige, at brugerne af købstadsmarkerne i realiteten omfattede alle købstadens indbyggere.

Landbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi

»Skanderborg kan ikke anses for nogen købstad, uden for så vidt konsumptionen angår, men indbyggerne nære sig af avling, fiskeri og deslige.« Sådan skriver stiftamtmanden i en indberetning til Kommercekollegiet i 1735.⁷⁴ Heri kan man også læse, at handelen er ringe, der er ingen egentlige købmænd, men 5 mænd, der driver lidt småhandel, foruden en del håndværkere. Det anføres, at årsagen til den manglende handel skal søges i byens beliggenhed inde i landet, som medfører, at varerne skal transporteres over land, hvilket er dyrt og besværligt. Bønderne foretrækker derfor at køre til Horsens eller Århus, hvor de også kan få en bedre pris for deres landbrugsprodukter. Købstaden er derfor meget afhængig af sit landbrug, men også det giver ringe udbytte, fordi jorderne er uprivilegerede.

L.M. Wedel, som foretog en rejse gennem Danmark omkring år 1800, skriver om Skanderborg, at der er nogle købmænd, som er jævne folk, »der ikke meget kende til luksus«. Om Århus på samme tid skriver han, at »luksus her er næsten den samme som residentsstadens«.⁷⁵

I 1806 står det stadig skidt til i Skanderborg. Agerbrug, håndværk og brænderi er hovederhvervene, imens 4

Tabel 8: Personer, som lever af jordbrug 1840

	Hovedpersoner som lever af jordbrug	Medhjælpere af alle slags ved jordbrug	Tyende, som beskæftiges ved jordbrug	Koner, børn og andre, som forsørges ved jordbrug	I alt
Århus	11	5	4	28	48
Randers	13	0	12	25	50
Skanderborg	7	1	10	21	39

Fig. 6. Udsigt over Århus fra nord-vest omkring 1823. Kvæget drives ind til købstaden. Til venstre vindmøllen på de såkaldte Mølletøfter. I baggrunden den lille købstad omgivet af byens planker (Tegning af S. Læssøe Lange i *Den gamle by, Århus*).

borgere handler lidt ved siden af andet erhverv. Fiskeriet har man på dette tidspunkt bortforpagtet, og jagt er der ingen af.⁷⁶ Til sammenligning var der 56 købmænd i Randers på samme tidspunkt.⁷⁷

I 1843 er forholdene de samme i Skanderborg. Byen bebos af avlsbrugere, brændevinsbrændere, håndværkere og nogle få købmænd, der driver »en tarvelig småhandel« med de bønder, som tilfældigvis kommer forbi.⁷⁸ Disse udsagn om Skanderborg sammenholdt med statistikken viser, at avlen på bymarken var vigtigere for en lille købstad som Skanderborg end for store købstæder med et livligt handelsliv som Randers og Århus.

Markjorderne bidrog imidlertid til købstædernes økonomi på anden måde end ved det udbytte, de gav i form af avl og græsning. En del jord var udlagt

til byens embedsmænd som løn for deres arbejde, og en del jord var lejet ud til fordel for byens kasse. Navnlig det sidste kunne være et stort aktiv.

I Randers opstiller byens borgmester, L.C. Neckelmann, i 1830 et budget for købstadens indtægter og udgifter.⁷⁹ Ud over en udgift på 14.200 rbd. til fattigvæsenet, skolevæsenet og kirken, udgør byens udgifter 12.000 rbd., som administreres af kærnerkassen. I overslaget over kærnerkassens udgifter er indkvarteringen af soldater den største post med 6.000 rbd. efterfulgt af en post for lønninger på 2.236 rbd. Resten er skatter og ubestemte udgifter, herunder 500 rbd. til markvæsenet. På indtægtssiden anslås de pålignede skatter til 4.000 rbd., imens øvrige skatter, kassebeholdningen og diverse småindtægter udgør 4.230 rbd.

Kæmnerkassens øvrige indtægter – 4.100 rbd. – er indtægter fra byens jorder fordelt med 3.500 rbd. i agerleje og 600 rbd. i græsningspenge. Græspengene, som de ofte kaldtes, blev betalt af de græsningsberettigede og fastsat hvert år ved græsligningen. Det var almindeligt, at græspengene blev fastsat, så de dækkede udgifterne til markvæsenet såsom løn til hyrde og markmænd, og det er da også tilfældet i Randers, hvor udgifterne til markvæsenet er anslået til 500 rbd.

Når kæmnerkassen i Randers kan indkassere så stort et beløb som 3.500 rbd. i agerleje om året, skyldes det, at halvdelen af købstadens markjorder tilhørte byen som enten særjord eller fællesjord. Fordi Voldum Mark lå så langt fra byen, var den aldrig blevet udskiftet til grundene, men var derimod blevet inddelt i lodder, der var blevet lejet ud til indtægt for byens kasse. Da man indtog fædriften til dyrkning i anden halvdel af 1700-tallet, var det ikke længere almindeligt at udskifte fællesjord til grundene, så også her inddelte man jorden i lodder, som man bestemte skulle lejes ud til indtægt for kæmnerkassen.

I Skanderborg derimod udskiftede

man på samme tid de nyerhvervede markjorder, som var fællesjord, til grundene. Grundejerne forærede ved den lejlighed sig selv bymarken uden at tilgodese kæmnerkassen. Konsekvensen var, at Skanderborg købstad hverken havde offentlige jorder eller fællesjorder og derfor heller ingen lejeindtægter havde af byens jorder.

I Århus tilhørte omkring en fjerdedel af markjorderne kæmnerkassen som byens særjord. Det drejede sig om Oldjorden og forskellige mindre arealer i vangene. En del af jorden var udlagt som embedsjord eller til eksercerplads og lignende, resten blev udlejet til fordel for byens kasse.

Størrelsen af byens særjord eller offentlige jord og dermed størrelsen af lejeindtægter og afgifter af jorderne til kæmnerkassen er tilsyneladende bestemt af en lang række mere eller mindre tilfældige faktorer. En købstad med et stort jordtilliggende har alt andet lige mere jord, som kan lejes ud til dyrkning. Indbyggerne i købstæder med gode jorder ønsker jorderne opdyrket og udskifter dem derfor på et tidligere tidspunkt i historien til grundene, men jord, der udskiftes til grundene, skifter hurtigt status fra fælles-

Fig. 7. Udsnit af prospekt over Skanderborg set fra sydvest med græssende dyr i forgrunden. Gengivet fra Erik Pontoppidan: *Den danske Atlas* bd. 3, 1768)

jord til ejendomsjord, som byen ikke længere kan disponere over.

Jorder der indtages til dyrkning sent – det vil sige efter midten af 1700-tallet – udskiftes normalt ikke til grundene, men udlejes og bevarer enten deres status som fællesjord, som fædriften i Randers, eller overgår til kærmerkassen, som Oldjorden i Århus. I begge tilfælde tilfalder indtægterne normalt kærmerkassen. Forskellen er, at indbyggerne, hvad indtægterne fra fællesjorden angår, kan bestemme, hvad pengene skal bruges til. Imidlertid skifter fællesjord som bliver inddelt og udlejet til dyrkning for det meste hurtigt status til kærmerkassens jord, som det var tilfældet med Oldjorden i Århus.

Sammenfattende kan man sige, at avlen på købstadsmarkerne i 1700-1800-tallet havde stor økonomisk betydning for en lille købstad, der lå inde i landet, og mindre betydning for en stor søkøbstad, imens græsningen først og fremmest af hensyn til mælkeforsyningen var vigtig for alle købstæder uanset størrelse. Man kan desuden konkludere, at for købstæder, hvor store jordtilliggende tilhørte byen som fællesjord eller særjord, var der store indtægter at hente ved at leje jorden ud til dyrkning. En pågående undersøgelse af et geografisk mere bredt udvalg af købstæder vil hjælpe med til at belyse forholdene yderligere.

Noter:

1. Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fællesjorder nedsatte Committee, 1838, s. 27.
2. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. anfører, at de 1586 tdr. land (eller 1583, som der står her) ikke omfatter samtlige markjorder, men kun dem, der ligger i Hasle herred. Hertil skal man så lægge de 123 tdr. land i Ning Herred syd for åen.

3. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 5.
4. Sst., s. 3.
5. H. de Hofman: Samlinger af Foundationer og Gave-Breve vedkommende Aarhus Stift, bd. II, 1756, s. 27-30.
6. Sst., s. 30-32.
7. H. de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, bd. III, 1758, s. 189f.
8. Sst., s. 191-92.
9. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. opgiver arealet til 2.381 tdr. land.
10. S. A. Stadfeldt: Beskrivelse over Randers Købstad, 1804, s. 401f.
11. Sst., s. 403.
12. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. opgiver arealet til 488 tdr. land.
13. G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark, Nørrejylland 1, 1808, s. 579
14. J. Clausen m.fl. (red.): Aarhus gennem Tiderne, bd. 1, 1939, s. 254.
15. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 39.
16. Sst., s. 20 og Aarhus gennem Tiderne, bd. II, s. 10f.
17. Stadfeldt (se note 10), s. 365ff.
18. Sst., s. 373 ff.
19. J.P. Trap: Fra fire kongers tid, bd. I, 1870, s. 6.
20. Clausen m.fl. (se note 14), bd. I, s. 334.
21. Forordning ang. Kjøbsted-Jorderne i Danmark af 14. august 1741.
22. Rescript ang. Aarhus-Kjøbstæds Mark-Jorder af 26. marts 1756.
23. Stadfeldt (se note 10), s. 365f.
24. P. Bjerger og T. Søegaard: Danske Vider og Vedtægter, bd. II, 1908-1910, s. 203.
25. G. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 137.
26. Stadfeldt (se note 10), s. 373.
27. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet: E14 Åstedsforretning 1801, s. 64f, 82f og 93f og Matrikelarkivet, København: A. K-63 Møllervangen og K-63. Worregård og Skovvungen.
28. Stadfeldt (se note 10), s. 369 ff.
29. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 20 ff.
30. G. Begtrup (se note 13), bd. 1 s. 555.
31. Sst., s. 579.
32. Sst.
33. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
34. Sst., s. 192 ff.
35. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 29 og 114-119.
36. Sst., s. 80 og 114.
37. Sst., s. 33-35 og 118-22.
38. Stadfeldt (se note 10), s. 374.

39. Sst., s. 397.
40. Sst., s. 374.
41. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
42. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet, Århus: E14 Åstedsforretning 1801 s. 37f.
43. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
44. Sst., s. 286.
45. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 29 og 114-19.
46. G. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 139.
47. Sst., s. 137.
48. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 197.
49. Sst., s. 203.
50. L. Thane: Skanderborgs Historie, 1908, s. 18.
51. G. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 579.
52. Thane (se note 50), s. 75-76.
53. C. Holtet: Blade af Skanderborg bys historie, 1933, s. 167.
54. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 4. bd.
55. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 4. bd oplyser, at hartkornet i matriklen er opgivet til 30 tdr. hartkorn ager og eng + Dyrehaven 5 tdr. hartkorn + Hestehaven 16 tdr. hartkorn, i alt 51 tdr. hartkorn. Byfogeden opgiver derimod Skanderborgs egentlige jorder til 26 tdr. hartkorn – resten tilhører landsbyen Skanderup. Tabelværket argumenterer i sin indledning for i tvivlstilfælde at stole på de lokale oplysninger. I J.C. Schythe: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Skanderborg Amt, 1843, s. 187-88 redegøres for problemet med en fastsættelse af jordernes areal.
56. J. P. Trap: Danmark, 1. udg. II, 1859 og www.folketimidten.dk.
57. Sst., s. 8.
58. Forordning ang. Kiøbsted-Jorderne i Danmark af 14. august 1741 og A.F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, bd. 2, 1847, s. 112.
59. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 555 og s. 580 og samme: Nørrejylland, bd. 2, 1810, s. 139.
60. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 139.
61. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 580.
62. Statistisk Tabelværk, 1837, 2. hæfte og Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte.
63. J. C. Hald: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand, Randers Amt, 1827, s. 89.
64. Sst., s. 155.
65. Se note 55.
66. Trap, s. 8.
67. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet, Århus: E14 Åstedsforretning 1801, s. 64f, 82f og 93f og Matrikelarkivet, København: K-63 Møllevangen og K-63 Worregård og Skovvängen.
68. Clausen m.fl. (se note 14), bd. I, s. 334.
69. Lokalhistorisk Samling, Århus: Borger-skabsprotokol 1674-1862.
70. Den såkaldte vognliste gengivet i H. Madsen m.fl.: Skanderborg, 1983, s. 93.
71. Statistisk Tabelværk, 1842, 6. hæfte.
72. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg: B56-SP 23 Skøde- og Panteprotokol, 1843, s. 736 A.
73. Se f.eks. Beretning og Betænkning, hvor spørgsmålet er et gennemgående tema.
74. Rigsarkivet, København. Kommercekollegiet pk. 29: Relationer over de danske Stifters Tilstand 1735, Skanderborg.
75. L.M. Wedels indenlandske rejse, bd. 2, 1806, s. 316 og 325.
76. Begtrup (se note 12), bd. 1, s. 578.
77. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 136.
78. J. C. Schythe: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Skanderborg Amt, 1843, s. 503.
79. L. C. Neckelmann: Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad i Aaret 1830, 1988, s. 40-45.